

Research Paper

Geopolitical explanation of mechanisms and indicators of democracy in the Islamic Republic of Iran

Ahmed Baziar^a, Abbas Sohrabzadeh^{b*}, Edris Beheshti Nia^c

^a. PhD student, Department of Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran

^b. Assistant Professor, Political Science Department, Payam Noor University, Ilam, Iran

^c. Assistant Professor, Political Science Department, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran

ARTICLE INFO

Keywords:

Transition to democracy, political culture, ideology, parties, Iran

ABSTRACT

Since the formation of the constitutional revolution until today, many efforts have been made by the governments and the governing body to achieve the transition to democracy. The type of research method is descriptive-analytical and based on library studies. Based on this, the main question of the article has been raised as follows: How was the transition to democracy in the Islamic Republic of Iran? In this regard, this hypothesis has been proposed because of the prominent role of ideology and the lack of coherent parties, the Islamic Republic of Iran has not been able to transition to democracy. The findings indicate that in Iran, the status of disorganized elites has happened one after another. But the deadlock of conflicts has not occurred. Rather, a group or faction of elites could impose their power on other political factions, and for this reason, the possibility of compromise between elites has been lost. In different periods in Iran, the legitimacy of democracy has not been at a high level.

Citation: Baziar, A., Sohrabzadeh, A., & Beheshtinia, E. (2023). Mechanisms and indicators of democracy in the Islamic Republic of Iran and explaining its geopolitical dimensions. *Geography (Regional Planning)*, 13(50), 126-138.

 <http://doi.org/10.22034/jgeoq.2023.382615.3999>

*.Corresponding author (Email: a.sohrabzade@pnu.ac.ir)

Extended Abstract

Introduction

The speed of political, social, cultural and economic changes at the end of the 20th century and the beginning of the third millennium surprised all the analysts and researchers in the field of political sociology. Democracy is considered a government method at the beginning of the third millennium of the century and it is expanding rapidly. Trying to align with the new world order, that is, democracy guided by western indicators towards a single culture and values in the form of liberal democracy, is one of the indicators of modern globalization. The importance of democracy in today's world is such that different countries are trying to transition to it. In fact, the transition to democracy is considered as the main and essential component in today's world. This process goes through three stages: the defeat of the authoritarian regime, democratic transition and democratic consolidation. The first stage involves the collapse of authoritarian regime structures. The second stage is the change and movement from authoritarian structures and processes to new structures and processes. The third stage occurs when these new structures and processes are institutionalized; That is, the important groups of the society should accept the established political institutions and follow the rules of the democratic game. People should learn that democracy is a way to avoid coercion and tyranny without violence and bloodshed. In this way, the establishment of the democratic system occurs in the third stage of democratization. Western theorists such as Toffler, Huntington, Fukuyama and Jane Sharpe have provided a platform for the transition to democracy by theorizing. The transition period accelerated with the collapse of the Eastern Bloc (1990). Transition designers tried to recreate the successful transition model in the East Block in other places as well. According to Fukuyama's theory (at the end of human history and destiny) and Huntington (in the third wave), the power of liberal democracy should develop and rule in all countries, so that the dream of undisputed American leadership (after the collapse of the Soviet Union) in the world

will be realized. The transition period should have spread to Iran as well, and in a fundamental change, liberal Islam would replace political Islam so that according to Huntington's belief, a democratic government would be formed.

Methodology

The paper is applied in terms of purpose, descriptive in terms of inference method, and qualitative in terms of data nature. The method of data collection in this research is library and documentary; in this way, by referring to the published first-hand works, an attempt has been made to explain and analyze the transition to democracy in Iran.

Results and discussion

The constitution is considered the starting point of democracy in the context of Iran's developments, but the question is why the constitution could not succeed in achieving its main goal, which is to democratize the society. Perhaps the insufficient attention to both theoretical and practical models is the main factor in this failure. However, democracy in the constitutional era is justified more in its pragmatic aspect than in its theoretical aspect. Relying on the dimensions and material institutions of Western democracy is a good indication of this. In the constitutional era, there were three main groups in the discussion of democracy: intellectuals, modern intellectuals and clerics. Enlightenment thinkers who emphasized more on the consistency of modernity and the design of the modern world, on the one hand, believed in the translation or importation of Western thought without understanding and explaining it internally. For example, Mirza Malkam Khan, by extending the law to the development of public welfare and equality of citizens, on the formation of institutional arrangements such as the Legislative Council, the Executive Board, the regulation and compilation of previous laws, the formation of a professional and permanent army, the establishment of an independent tax administration, the public education system, New highways between the main cities, and the formation of a state bank to finance economic development were emphasized" (Abrahamian, 2007: 85).

When Reza Khan came to power, in his program opposition to tribal monarchy was combined with the desire to modernize and develop Iran. His plan was to establish institutions and delegate more powers than the powers of the parliament to the executive branch. From his point of view, Iran's experience of parliamentary democracy had not been able to resolve the real issues facing the country. It was only with the concentration of power in the executive branch that Iran could achieve effective governance and policymaking, resource mobilization, limit the authority of regional power holders and tribal leaders, and achieve national independence. In many ways, Reza Khan's rise to power rested on his ability to question the presumption that a constitutional system could achieve all of its goals. In fact, Reza Khan thought that these goals were an obstacle to gathering. Reza Khan was also able to convince important social and political groups that the priority of the country is not pluralism, but the defense of national integrity and unity and achieving economic development should be prioritized. This perception meant that the powers of the executive power were superior to the powers of the legislative power and the administration was focused on the elected government. Despite this, Reza Khan tried to double the authority of the executive branch within the framework of the constitution.

Conclusion

In the third principle of the Constitution of Iran, raising the level of public awareness in all fields, education, facilitating and popularizing higher education is one of the duties assigned to the government of the Islamic Republic. In addition, the constitutional legislator has paid special attention to the improvement of the general level of citizens' participation with the end of the Iran-Iraq war, despite the fact that the fields of raising awareness and promoting and facilitating and generalizing higher education to It started in a favorable way and during the eight years of government, the constructive governments trained many graduates in various scientific fields or provided the training ground for them.

Although some critics have made strong attacks on the privileges and sometimes discrimination of enjoying these educations and educational facilities, but in general, it can be said that what was done in these years in terms of scientific education and higher education of different people is an excellent example. Education is a human resource and the development of universities is evident in most of the small and big cities of the country. Regarding this development, two points should not be left unsaid. Firstly, despite the deepening of public awareness through the promotion and development of higher education, democracy has not progressed due to the fact that the extent of participation was small.

Keywords: Transition to democracy, political culture, ideology, parties, Iran

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

تبیین ژئوپلیتیکی سازوکارها و شاخص‌های دموکراسی در جمهوری اسلامی ایران

احمد بازاریار - دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران
عباس سهراب زاده^۱ - استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، ایلام، ایران
ادریس بهشتی نیا - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران

چکیده

اطلاعات مقاله

از زمان شکل‌گیری انقلاب مشروطه تا امروز تلاش‌های بسیاری از سوی دولت‌ها و دستگاه حاکمیت صورت پذیرفته است تا گذار به دموکراسی حاصل شود. نوع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای است. بر این اساس، سوال اصلی مقاله اینگونه مطرح شده است که گذار به دموکراسی در جمهوری اسلامی ایران چگونه بوده است؟ در این راستا، این فرضیه مطرح شده است به دلیل نقش برجسته ایدئولوژی و نبود احزاب منسجم، جمهوری اسلامی ایران نتوانسته است به سوی دموکراسی گذار نماید. یافته‌ها حکایت از آن دارند که در ایران پی در پی وضعیت نخبگان گسیخته روی داده است. اما بن بست منازعات رخ نمی‌داده است. بلکه یک گروه یا جناح نخبگان می‌توانسته قدرت خود را به دیگر جناح‌های سیاسی تحمیل کند و به همین خاطر امکان مصالحه میان نخبگان از بین می‌رفته است. در ادوار مختلف در ایران مشروعیت دموکراسی در سطح بالایی نبوده است.

واژگان کلیدی:

گذار به دموکراسی،
فرهنگ سیاسی،
ایدئولوژی، احزاب، ایران

استناد: بازاریار، احمد، سهراب زاده، عباس، و بهشتی نیا، ادریس. (۱۴۰۲). ساز و کارها و شاخص‌های دموکراسی در جمهوری اسلامی ایران و تبیین ابعاد ژئوپلیتیکی آن. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۱۳(۵۰)، ۱۳۸-۱۲۶

 <http://doi.org/10.22034/jgeoq.2023.382615.3999>

مقدمه

سرعت تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی پایان قرن بیستم و آغاز هزاره سوم، همه تحلیلگران و محققان عرصه جامعه‌شناسی سیاسی را غافل‌گیر کرد. دموکراسی روش حکومتی آغاز هزاره سوم قرن محسوب می‌شود و به سرعت در حال گسترش است. تلاش برای همسویی با نظم نوین جهانی یعنی دموکراسی هدایت شده با شاخصهای غربی به سمت فرهنگ و ارزش‌های واحد در قالب لیبرال دموکراسی، از شاخص‌های جهانی سازی مدرن است. اهمیت دموکراسی در دنیای امروز به حدی است که کشورهای مختلف سعی در گذار به آن دارند. در واقع گذار به دموکراسی به عنوان مولفه اصلی و اساسی در دنیای امروز مطرح است. این فرآیند از سه مرحله گذر می‌کند: شکست رژیم اقتدارگرا، گذار دموکراتیک و تحکیم دموکراتیک. مرحله اول، متضمن فروپاشی ساختارهای رژیم اقتدارگر است. مرحله دوم، تغییر و حرکت از ساختارها و فرایندهای اقتدارگرا به ساختارها و فرایندهای جدید است. مرحله سوم، زمانی رخ می‌دهد که این ساختارها و فرایندهای جدید نهادینه شوند؛ یعنی، گروه‌های مهم جامعه نهادهای سیاسی مستقر را پذیرفته، از قواعد بازی دموکراتیک تبعیت کنند. مردم بیاموزند که دموکراسی روشی برای اجتناب از جباریت و دفع استبداد بدون خشونت و خونریزی است. بدین ترتیب استقرار نظام دموکراتیک در مرحله سوم دموکراتیزاسیون رخ می‌دهد. نظریه‌پردازان غربی نظیر تافلر، هانتینگتون، فوکویاما و جین شارپ با نظریه‌سازی بستر گذار به دموکراسی را فراهم کرده اند. دوره گذار با فروپاشی بلوک شرق (۱۹۹۰) شتاب بیشتری گرفت. طراحان گذار سعی کردند مدل موفق گذار در بلوک شرق را در نقاط دیگر نیز بازسازی کنند. طبق نظریه فوکویاما (در پایان تاریخ و سرنوشت انسان و هانتینگتون (در موج سوم) باید قهر لیبرال دموکراسی در همه کشورها توسعه یابد و حاکم شود، تا رویای رهبری بلامنازع آمریکا (پس از فروپاشی شوروی در جهان تحقق یابد. بر این اساس می‌بایست دوره گذار به ایران نیز سرایت می‌کرد و در تغییری بنیادی، اسلام لیبرالی جایگزین اسلام سیاسی تبدیل می‌شد تا به اعتقاد هانتینگتون حکومتی دموکراتیک شکل گیرد.

اگر ما در تجربه‌مان از گذار به دموکراسی دقت کنیم، می‌بینیم که طریقه و راه گذار به دموکراسی، از نظام‌های منسجم از لحاظ ایدئولوژیک به سوی نظام‌های گسیخته به عنوان مقدمه گذار به دموکراسی اتفاق می‌افتد و در مرحله تکمیل گذار از صورت‌بندی نخبگان گسیخته و فاقد انسجام، به سوی صورت‌بندی نخبگانی است که دارای اجماع فکری هستند و قواعد بازی دموکراسی را می‌پذیرند؛ یعنی همان نظام‌های دموکراتیک حداقلی که رقابت و مشارکت را به عنوان اساس زندگی سیاسی می‌پذیرند. اگر بخواهیم به تجربه تاریخی تحولات سیاسی ایران از آغاز انقلاب اسلامی تا حال حاضر از چشم‌انداز علمی و جامعه‌شناسانه نگاه کنیم، سه سوال اساسی را می‌توان بیان کرد: اول، آیا نخبگان حاکم دارای انسجام ساختاری هستند یا خیر؟ دوم، آیا دارای انسجام ارزشی یا ایدئولوژیک هستند یا خیر؟ و سوم اینکه آیا به سوی نخبگان حاکم و منسجم از حیث دموکراتیک حرکت می‌کنند یا خیر؟ بر اساس این محورها این سه دوره عبارت‌اند از سال‌های اول انقلاب از ۱۳۵۷ تا حدود ۱۳۶۰ که مجموعه‌ای از نیروهای سیاسی به واسطه انقلاب اسلامی آزاد شدند و نخبگان حاکمی در این مقطع شکل گرفتند، از پایگاه‌های اجتماعی گوناگون از روحانیت گرفته تا طبقه متوسط جدید، روشن‌فکران، بازاریان، خرده‌بورژوازی، احزاب و گروه‌ها و سازمان‌های متنوع و همچنین توده‌های پایین شهری. بنابراین نخبگان حاکم در این مقطع هم از حیث ساختاری و هم از حیث ایدئولوژیک، نامنسجم بودند. انواع گوناگونی از گفتارهای سیاسی از ناسیونالیسم، لیبرالیسم، سوسیالیسم، مارکسیسم، اسلام‌گرایی با انواع متفاوتش، جغرافیای فکری نخبگان حاکم جدید را تشکیل می‌داد. در سال‌های اولیه دوران پس از انقلاب طبعاً با توجه به عدم انسجام ساختاری و تفرق ایدئولوژی، باید امکان غلبه بخشی از اجزا تشکیل دهنده نخبگان حاکم بر بقیه را مورد بررسی قرار داد. روی هم‌رفته به نظر می‌رسد که گروه‌های اسلامگرا به دلایل خاصی که تقریباً روشن است، دارای توانایی غلبه بر بخش‌های دیگر بودند و همچنین توانایی سازمانی گروه‌های محدود روشن‌فکری بیشتر بود. همچنین فشارهای توده‌ای ناشی از انقلاب بر بخش رادیکال نیروهای انقلابی محسوس‌تر بود و این خطری که یا به صورت متصور یا به صورت واقعی تحت عنوان امپریالیسم و دشمن خارجی در آن زمان وجود داشت و طبعاً شواهدی از وجودش را هم در گذشته احساس کرده‌ایم، موجب شد که در

این مراحل گذار از تفرق اجزای تشکیل دهنده نخبگان نه به سوی گذار مورد نظر ما (دموکراسی) بلکه گذار به دولت ایدئولوژیک و انسجام ایدئولوژیک منجر شود.

مرحله دوم با تشکیل حزب جمهوری اسلامی آغاز می‌شود و تا سال ۱۳۷۶ با درجات مختلف و فراز و فرودهایی ادامه پیدا می‌کند. در این مرحله است که انسجام ساختاری و ایدئولوژیک در نخبگان حاکم در ایران پیدا می‌شود. از نظر سازمانی گروه‌هایی که ضدانقلاب تلقی می‌شوند، خارج از حیطه قدرت هستند و تنها گروه‌های متعهد، اسلامگرا در درون بلوک قدرت، قدرت سیاسی را در دست دارند. پیوندهای ایدئولوژیک هم بسیار نیرومند است. دوران سوم، دوران ۱۳۷۶ به بعد است که ما در واقع شاهد بیشترین میزان عدم انسجام ساختاری و همچنین عدم انسجام ایدئولوژیک و ارزشی در درون نخبگان حاکم هستیم. شاید حتی این عدم انسجام از جهاتی بیش از دوران اولیه انقلاب باشد. از نظر ارزشی و ایدئولوژیک هم در مقابل ایدئولوژی اصلی انقلاب اسلامی که با تکیه بر متغیرهایی مانند امت اسلامی، تعهد اسلامی، اخوت اسلامی، ایمان و حکومت بر اساس سنت و چنین مقولاتی استوار بود، شاهد پیدایش گفتمان متفاوت و گفتمان‌های دیگری شدیم که بر عناصری مانند رقابت، مشارکت، مردم‌سالاری، جامعه مدنی و هنجارهای سیاسی متفاوت تأکید می‌کردند.

در گذار به دموکراسی نباید هیچ‌یک از اجزای تشکیل دهنده نخبگان حاکم، بر دیگران غلبه داشته باشد؛ درحالی که از نظر واقعیت سیاسی و به حکم قانون اساسی و ساختار حقوقی حکومت، طبعاً بخشی از نخبگان حاکم بر بخش‌های دیگر غلبه دارند. بنابراین یک شرط اساسی در گذار به دموکراسی، در ایران نه محقق شده و نه به حکم ساختار حقوقی نظام قابل تحقق بود. از سوی دیگر، میزان سازمان‌دهی بخش‌هایی بیشتر بود و بخش‌های دیگر سازمان‌دهی شکننده‌تری داشتند که قابل تعرض بود و عملاً هم پایدار نماند. بنابراین از حیث میزان سازمان‌دهی با یکدیگر هم‌سانی نداشتند. در خصوص فشارهای توده‌ای گروه‌های مختلف نخبگان، فاصله چندان زیادی از حیث تاریخی از انقلاب اسلامی اتفاق نیفتاد و همچنان بخش‌هایی از جامعه سیاسی کشور یا بخش‌های خاصی از آن به وسیله دسته‌های خاصی از نخبگان حاکم، قابلیت بسیج‌پذیری داشتند و دارند. در انتخابات مجلس هفتم تا اندازه‌ای شاهد این بسیج‌پذیری بودیم. علاوه بر آن، با وجود اینکه دائماً از وجود بحران در ایران صحبت می‌شود و گفته می‌شود که هم عرصه رقابت داخلی و هم عرصه روابط خارجی ایران بحران‌زاست، ولی در عمل هیچ بحرانی که تحریک کننده نظام در مقیاس قابل ملاحظه‌ای با بحران‌هایی که در کشورهای دیگری که گذار به دموکراسی را انجام دادند، اتفاق می‌افتد، اتفاق نیفتاده است. در نتیجه، گذار مفروضی که در خصوص نظام سیاسی ایران در دوره اصلاحات مفروض بود، با توجه به این دلایل ساختاری و در یک مطالعه تطبیقی، فرایندهای گذار به دموکراسی با کشورهای دیگر چنین وضعیتی پیدا می‌کند. به نظر می‌رسد که با توجه به سازوکارهایی که بیان شد، حدود نوسان انواع رژیم‌های سیاسی در درون ساختار سیاسی جمهوری اسلامی، با محدودیت‌های خاصی روبه‌رو است. بر این اساس، سوال اصلی مقاله اینگونه مطرح شده است که گذار به دموکراسی در جمهوری اسلامی ایران چگونه بوده است؟

مبانی نظری

مبنای نظری مقاله حاضر مبتنی بر نظریه‌های گذار به دموکراسی می‌باشد. در خصوص گذار به دموکراسی نظریه‌های مختلفی وجود دارد که به برخی از مهمترین آنها اشاره می‌شود.

رونالد اینگلهارت و همکاران بر اهمیت رشد ارزش‌های ابراز وجود برای تقویت نهادهای دموکراتیک تأکید می‌کنند. اینگلهارت و همکاران در مراحل متفاوت توسعه اجتماعی - اقتصادی، تغییرات فرهنگی متفاوتی را معرفی می‌نمایند صنعتی شدن و جامعه فراصنعتی. آنها معتقدند که دگرگونی از ارزش‌های صنعتی به فراصنعتی، تعدادی از نهادهای کلیدی جامعه صنعتی را تضعیف می‌کند. در قلمرو سیاسی، رشد ارزش‌های فراصنعتی، کاهش احترام به اقتدار و رشد تأکید بر مشارکت و ابراز وجود را به همراه می‌آورد. این روندها در جوامع اقتدارگرا منشاء دموکراسی هستند. نوسازی اجتماعی - اقتصادی به تغییر فرهنگی منجر می‌شود، تغییری که در جهت افزایش تأکید بر ارزش‌های ابراز وجود و

دموکراتیک شدن رخ می‌دهد. این ارزشها نیز تمایل فزاینده ای را در جهت گرایش به ارزش های دموکراسی به دنبال دارد (اینگلهارت، ۱۳۸۹ : ۲۸۵). بر این اساس و با توجه به نظریه اینگلهارت و ولزل، نوع فرهنگ سیاسی مناسب دموکراسی خواه رسمی یا کارآمد، دربردارنده مقوله‌های سندرم توسعه انسانی است. مقوله های شاخص ارزش های ابراز وجود شامل ارزشهای فرامادی گرایی، برابری جنسیتی، شاخص استقلال و تساهل نسبت به دیگران است. بر این اساس، افراد دارای نوع دموکراتیک فرهنگ سیاسی از ارزش های فرامادی برخوردار بوده، نگرش مثبتی نسبت به برابری جنسیتی داشته، بر ویژگی‌های استقلال و خودمختاری فردی تأکید می‌کنند و نسبت به سایرین از انعطاف پذیری بیشتری برخوردار می‌باشند. از نظر اینگلهارت، دموکراسی مبتنی بر توانمندسازی انسانی در جامعه است. این توانمندسازی در دو بعد صورت می‌گیرد:

- ۱- بعد فرهنگی مردم را برای خواست دموکراسی ترغیب می‌کند. همچنان که مردم به سطوح بالای آموزش، مهارت های تفکر و شبکه‌های ارتباطی دست پیدا می‌کنند، تأکید توده مردم بر ارزش های رهایی بخش افزایش می‌یابد.
- ۲- بعد اقتصادی به افزایش احساس امنیت مادی در افراد کمک کرده، آنها را در اعمال تقاضای مؤثر برای دموکراسی توانمند می‌سازد (پورحیب و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۰۷).

از جمله مفروضات نظریه‌های نوسازی در سالهای پس از جنگ جهانی دوم، کشورهای جهان سوم می‌توانند با تقلید از الگوهای غربی به درجه‌ای از نوسازی دست یابند. به طور مثال سیمور مارتین لیپست با بررسی رابطه مشارکت سیاسی، رشد اقتصادی می‌دانست. همین طور لوسین پای افزایش ظرفیت نظام برای پاسخگویی به نیازها و خواست‌های مردم، تنوع ساختاری و تخصصی شدن نقش‌ها و همچنین مشارکت سیاسی بالا را لازمه توسعه و گذار به دموکراسی می‌داند و بر این نظر است برای رسیدن به توسعه، یک نظام سیاسی باید از مجموعه ای از بحران‌ها (هویت، مشروعیت، مشارکت، نفوذ و توزیع) عبور کند (قوام، ۱۳۸۹، ۱۷).

جان هیگلی بر اساس تجربه تاریخی، سه گونه گذار به دموکراسی را برای حکومت های اقتدارگرا مطرح می‌نماید که نقش نخبگان نیز در این تقسیم بندی بسیار حائز اهمیت است. نوع نخست، دگرگونی و اصلاحات از بالاست؛ این فرآیند زمانی آغاز می‌شود که برخی از نخبگان حاکم به علت فشارهای داخلی و یا بین المللی، اقدام به باز کردن فضای بسته سیاسی می‌کنند. در این وضعیت نخبگان حاکم سعی می‌کنند با نخبگان مخالف بر سر شکل و اجرای حکومت به توافق برسند؛ برزیل، پرو و شیلی طی دهه ۱۹۸۰ میلادی از جمله نمونه های این گذارند.

نوع دوم، انتقال، جانشینی، قطع یا نابودی حکومت اقتدار گرا نامیده میشود. چنین حکومت هایی با باز شدن فضای سیاسی مخالفند و اگر ارتش و سایر گروه های حامی از آن حمایت نکنند، در خلا قدرت موجود، نیروهای مردمی و اپوزیسیون اقدام به شورش و سرنگونی حکومت می‌کنند (سرنگونی شاه ایران، ۱۹۷۹)، ممکن است در چنین شرایطی دموکراسی به وجود آید و یا منجر به ادامه اقتدار نخبگان جدید شود.

نوع سوم گذار، ترکیبی از دو نوع نخست است. در این وضعیت، گروههای متعارض در اقدامی مشترک تصمیم به آزادسازی کشور از سیطره حکومت اقتدار گرا می‌گیرند. در جریان نزاع، توازن میان نیروهای نخبگان حاکم و نخبگان مخالف شکل می‌گیرد. گفت و گو و مصالحه میان دو گروه از نخبگان منجر به گسترش دموکراسی می‌شود و در صورت گذار مسالمت آمیز، گروهها و جناح های وابسته به حکومت اقتدارگرا به محض استقرار حکومت دموکراتیک در برابر تلافی و مقابله به مثل مخالفان از مصونیت برخوردار می‌شوند (تجربه کره جنوبی، لهستان و اروگوئه در دهه ۸۰). (استوار، ۱۳۹۶: ۶۵).

معیارهای همبستگی ساختاری و اجماع ارزشی در تصمیم گیری نخبگان برای رسیدن به دموکراسی نقش تعیین کننده‌ای بازی می‌کند. دولتی که از نخبگان حاکم متحد و منسجم از حیث نپذیرفتن وضعیت گذار تشکیل شده است، به سختی می‌توان از آن انتظار گذار به دموکراسی داشت. در چنین وضعیتی ممکن است عوامل مطرح شده باعث گردد، نخبگان حاکم از وضعیت نخبگان منسجم به نخبگان غیر منسجم تبدیل شود و شرایط را برای گذار به دموکراسی فراهم

نماید. بنابراین پیروزی نخبگان جدید در انتخابات، شکاف نسلی و سنی میان نخبگان حاکم، گردش نخبگان حاکم و اختلاف در نگرشهای ایدئولوژی حاکم می تواند به تغییر رویه نخبگان حاکم از وضعیت منسجم و یکپارچه به وضعیت غیر منسجم و آشفته بیانجامد. این تحول می تواند از راه مسالمت آمیز، مصالحه و گفت و گو میان نخبگان حاکم، انتخابات دموکراتیک و... شکل واقعی به خود بگیرد که به لحاظ تاریخی شاهد آزمون گونه های متفاوت آن بوده ایم. (استوار، ۱۳۹۶: ۶۸).

از نظر هانتینگتون نیز نوسازی سیاسی را باید حرکت از جامعه سنتی به جامعه نوین دانست که با شاخصهایی همراه است؛ نخست معقول شدن اقتدار سیاسی که به معنای تبدیل مراجع اقتدار سیاسی از سنتی و مذهبی به اقتدار ملی و دنیوی است؛ دوم تمایز کارکردها و تخصصی شدن نقش های سازمانی است و در نهایت، نوسازی سیاسی به اشتراک هر چه بیشتر گروه های اجتماعی در امور سیاسی نیاز دارد. مشارکت سیاسی در دولت دموکراتیک، میزان نظارت مردم را بر حکومت افزایش می دهد و پاسخگویی نهادها را بیشتر می کند. بنابراین او معیارهای توسعه سیاسی را در پیچیدگی، استقلال، انعطاف پذیری، یگانگی و پراگماتیسم دانسته و معتقد است هر اندازه نظام سیاسی از سادگی به پیچیدگی، از وابستگی به استقلال، از انعطاف ناپذیری به انعطاف پذیری و از پراکندگی به یگانگی گرایش یابد، به همان میزان، توسعه سیاسی در آن کشور بیشتر می شود (جهانی نسب و پولادی، ۱۳۹۸: ۹۲).

روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف، کاربردی، به لحاظ روش استنتاج، توصیفی و به لحاظ ماهیت داده ها، کیفی است. شیوه گردآوری داده ها در این تحقیق، کتابخانه ای و اسنادی است؛ به این صورت که با مراجعه به آثار دست اول انتشار یافته، اقدام به تبیین و تحلیل گذار به دموکراسی در ایران شده است.

یافته ها

ایران قبل از انقلاب اسلامی ایران

جنبش مشروطه زمینه شکل گیری و فعالیت انجمن های متعددی را فراهم کرد؛ اما بسیاری از این انجمن های رادیکال و افراطی، زمینه گسترش هرج و مرجی را فراهم نمودند که در آن زمان به طور فزاینده ای ایران را در کام خود فرو می برد و در نتیجه راه را برای تسلط گرایش های استبدادی هموار می ساخت. تندروی های بسیاری از نمایندگان مجلس، گروه ها و انجمن های مشروطه خواه کار را به جایی می رساند که احتشام السلطنه رئیس مجلس ملی، به جان محمدعلی شاه دعا می کند که اگر او مجلس را به توپ بسته بود و در نتیجه، قیام مردم را برای حفظ مشروطیت بر نمی انگیخت، مشروطه- خواهان با خودسری ها و مداخلات بی مورد و بی جایشان، مردم را علیه مشروطه بسیج می کردند و حاصل آن همه تلاش را به آسانی بر باد می دادند (احتشام السلطنه، ۱۳۶۹: ۶۷۸). در دوران مشروطه، ناراضی های سیاسی متکثر و در عین حال متخالف بود. نیروهای سیاسی و اجتماعی، همه از یک چیز ناراضی بودند که حول محور آن جمع شدند؛ اما بعد از پیروزی، هر گروهی در پی تحقق آرمان مطلوب خود، در صدد حذف سایر گروه ها و نیروهای سیاسی و اجتماعی بر آمد. این گروه ها نمی دانستند که کشاکش های سیاسی برد و باختی زمانمند و نه نهایی دارند و شکست یک گروه به هیچ رو نهایی نیست و پیروزی آن دیگر نیز تا ابد باقی نمی ماند. نخبگان سیاسی در دوران جنبش مشروطه، هر کدام مشروطه را نتیجه مبارزات خود می دانستند. ملک زاده در توضیح این نوع رویکرد نخبگان مشروطه اول و دوم می نویسد: «زعمای مشروطه اول به این عقیده بودند که مشروطیت ملک مطلق آنها است. جماعتی (نیز) که پس از انهدام مشروطه در مقابل استبداد قیام کردند، به خلاف دسته اول، عقیده شان این بود که مشروطه اول از میان رفت و ما با مجاهدت مشروطه جدید را در ایران به وجود آوردیم.» (ملک زاده، ۱۳۷۳: ۱۳۲۴).

مشروطه نقطه آغازین دموکراسی در بستر تحولات ایران تلقی می شود، اما سؤال اینجاست که چرا مشروطه نتوانست در رسیدن به هدف اصلی خود یعنی دموکراتیک کردن جامعه موفق عمل کند. شاید توجه ناکافی به هر دو الگوی نظریه-

گرا و عمل‌گرا عامل اصلی در این ناکامی محسوب شود. با این حال دموکراسی در عصر مشروطه بیشتر در بعد عمل‌گرای آن توجیه‌پذیر است تا نظریه‌گرا. تکیه بر ابعاد و نهادهای مادی دموکراسی غربی به خوبی نشان دهنده این امر است. در عصر مشروطه سه گروه عمده در بحث دموکراسی وجود داشتند: منورالفکران، روشنفکران متجدد و روحانیان. منورالفکران که بیشتر بر قوام تجدد و طراحی جهان مدرن تأکید داشتند، از سویی به ترجمه یا واردات اندیشه غربی بدون فهم و تبیین درونی آن قائل بودند. برای مثال میرزا ملکم خان با تعمیم قانون به توسعه رفاه عمومی و برابری شهروندان، بر تشکیل ترتیبات نهادی همچون شورای قانونگذاری، هیأت اجرایی، تنظیم و تدوین قوانین پیشین، تشکیل ارتش حرفه‌ای و دائمی، ایجاد اداره مستقل مالیاتی، نظام آموزش همگانی، احداث بزرگراه‌های جدید بین شهرهای اصلی، و تشکیل بانک دولتی برای تأمین مالی توسعه اقتصادی تأکید داشت» (آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۸۵). با روی کار آمدن رضا خان، در برنامه وی مخالفت با سلطنت عشیره‌ای با تمایل برای مدرن کردن و توسعه ایران ترکیب و تلفیق شده بود. برنامه او نهادسازی و تفویض اختیاراتی بیشتر از اختیارات مجلس به قوه مجریه بود. از منظر او، تجربه دموکراسی پارلمانی ایران نتوانسته بود مسائل واقعی پیش روی کشور را حل و فصل کند. تنها با تمرکز قدرت در قوه مجریه بود که ایران می‌توانست به حکمرانی و سیاست‌گذاری کارآمد، بسیج منابع، ایجاد محدودیت برای اختیارات صاحبان قدرت منطقه‌ای و رهبران عشایر و رسیدن به استقلال ملی دست یابد. از بسیاری جهات، به قدرت رسیدن رضاخان به توانایی او برای زیر سؤال بردن این پیش فرض متکی بود که نظام قانون اساسی می‌تواند به همه اهداف خود برسد. در واقع، رضاخان فکر می‌کرد که این اهداف مانع‌الجمع هستند. رضاخان همچنین توانست گروه‌های اجتماعی و سیاسی مهمی را متقاعد کند که اولویت کشور کثرت‌گرایی نیست بلکه باید به دفاع از تمامیت و یکپارچگی ملی و رسیدن به توسعه اقتصادی اولویت داد. این تلقی به معنای برتر شمردن اختیارات قوه مجریه بر اختیارات قوه مقننه و اعمال اداره متمرکز بر دولت منتخب بود. با وجود این، رضاخان کوشید در چارچوب قانون اساسی اقتدار قوه مجریه را دوچندان سازد.

رضاخان در میان علما نیز حامیانی برای برنامه خود به دست آورد، چراکه آنها بیشتر نگران هرج و مرج و بی‌نظمی بودند تا دموکراسی، و حساب خودشان را از حساب اصلاحگران و مشروطه خواهان سکولار جدا کرده بودند. علما رضاخان را ترغیب کردند تا شاه شود (رضا شاه)، و بدین ترتیب سه دهه بعد از آنکه به خلع ید سلطنت از قدرت اقدام کرده بودند، درصدد برآمدند تا قدرت را دوباره به سلطنت بازگردانند. در دوران بعد از مشروطیت چند گروه و به خصوص سوسیال دموکرات‌ها (اجتماعیون عامیون) از استقرار جمهوری در ایران جانبداری می‌کردند، زیرا بر این باور بودند که دموکراسی نیازمند حقوق قانونی غیرقابل سلبی است و آنها را به بهترین نحو می‌توان در یک جمهوری به منصفانه ظهور رساند. به عبارت دقیق‌تر، "جمهوری" روح عینی دموکراسی است، با وجود این، ایده "جمهوری" در آن زمان ناپخته بود و بعد از آنکه انقلاب مشروطه رسماً سلطنت را به عنوان قالب حکومت پذیرفت، کاملاً به حاشیه رانده شد. از آن هنگام صحبت از جمهوری به عنوان آشوبگری تعبیر شد و بعد از آنکه شماری از نیروهای منطقه‌ای جدایی خواه اعلام جمهوری کردند، جمهوری همسو با دسیسه‌های خارجی تعبیر می‌شد. تلاش رضا شاه برای ایجاد قوه مجریه‌ای نیرومند، علاقه اش به کمالیسم و انقراض سلسله قاجاریه به دست او، در پی یک کارزار گسترده که در خلال آن از نارسایی‌های سلطنت ابراز تأسف شد، درها را برای بحث در خصوص جمهوری از نوگشود. همین که رضا شاه به سلطنت رسید هر حرفی درباره جمهوری به بایگانی سپرده شد. در نتیجه، مفهوم دموکراسی به عنوان تحقق طبیعی نوید انقلاب مشروطه، بی‌سرانجام باقی ماند. (نش، ۱۳۸۸: ۱۶۳-۱۶۲). فضای متکثر ۱۲ ساله بعد از برکناری رضاشاه از قدرت به پیدایش فرهنگ سیاسیای منتهی شد که مبتنی بر سیاست دموکراتیک بود. این فضا، گفتمانی سیاسی ارتباطی را به وجود آورد که بسی بازتر از نظام سیاسی اقتدارگرا و غیر مشارکتی بود، که به طور سنتی در ایران وجود داشت. مثال بارز رقابت و فضای باز مشارکتی انتخابات مجلس چهاردهم در سال ۱۳۲۲ بود که می‌توان گفت آزادترین انتخابات مجلس از دوره مشروطه تا آن زمان بود. اوج فعالیت احزاب در این دوره مربوط به نخست وزیری دو ساله ی محمد مصدق بود؛ چرا که در این دوران احزاب ملی، مذهبی و دولتی به شکل متکثرانه به فعالیت پرداختند. در مجموع میزان فرهنگ سیاسی مشارکتی

توده مردم و رقابت سیاسی گروهها و جریان های سیاسی در عرصه فعالیت حزبی، انتخاباتی و پارلمانی در جامعه به سطح قابل قبولی رسید، اما این فضا زیاد دوام نیاورد. در دهه ۱۳۳۰ نیز تحولی بنیادین در بافت جامعه ایران و افزایش چشمگیری در سواد و رشد آگاهی سیاسی مردم اتفاق نیفتاد. از این رو اگر هم تحولی در فرهنگ سیاسی توده نسبت به گذشته ایجاد شد، محدود به مناطق شهری بزرگ بود. «ریچارد کاتم» در کتاب «ناسیونالیسم در ایران» در این خصوص می گوید: مصدق تصمیم گرفته بود انتخابات مجلس هفدهم آزاد برگزار شود؛ چون به اعتقاد او مردم حامی او بودند و دلیلی نداشت که از رأی آنها بهراسد، اما این طرز تفکر ساده لوحانه می نمود. این درست است که افکار عمومی مردم به هنگام برگزاری انتخابات در زمستان ۱۳۳۱ عمدتاً به نفع مصدق بود، اما عیب کار در آن جا بود که اکثر مردم ایران از آگاهی سیاسی برخوردار نبودند (کاتم، ۱۳۸۵:۳۴۷). بنابر این تحولات سال های ۱۳۳۲ - ۱۳۲۰، هر چند به فضای عقلانیت سیاسی و فرهنگ اجتماعی - سیاسی مدرنیت یاری رساند، اما خودکامگی محمدرضا شاه نیز مدرنیت، عقلانیت و رشد اجتماعی را به تعطیلی کشاند (سریع القلم، ۱۳۹۳: ۱۲۳).

در واقع با شکل گیری کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به ناگاه فضای خشونت باری بر فضای سیاسی جامعه حاکم شد؛ که البته این خود نشان از عدم توازن بین رشد فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی دارد. به عبارت دیگر فرهنگ سیاسی توده مردم یک گام عقب تر از گفتمان توسعه سیاسی و دموکراسی در میان روشنفکران و نخبگان سیاسی بود. بنابراین به محض کودتا، احزاب مختلف در چنبره خود فرو رفتند؛ برخی از شخصیتها تبعید و زندانی شدند، مردم در یک انفعال سیاسی قرار گرفتند و فضای استبدادی بر جامعه مسلط شد. برخی از احزاب در مخالفت با گروه حاکم، به فعالیت های زیر زمینی و مخفی روی آوردند و به طور کلی فرآیند مشارکت و رقابت سیاسی رو به ضعف نهاد. به رغم آن که در ادامه این دوره بسیاری از انجمنها و احزاب و به عبارتی بهتر، «دورهها» فعال بودند، اما همانند گذشته فرهنگ اقتدارگرایی، فرهنگ قوم محوری، شخص گرایی، تعلقات محلی و عدم تعلق ملی غلبه بیشتری نسبت به فرهنگ سیاسی مشارکتی و فعالانه داشت. هر چند تحولات دهه ۱۳۳۰ می رفت که در آینده بستر ساز و مهیا کننده رشد یک فرهنگ سیاسی مشارکتی و خروج از مشارکت تبعی دوران پهلوی اول شود، ولی سرنوشت این بود که با کودتای ۲۸ مرداد و حاکمیت مجدد اقتدارگرایی، رشد فرهنگ سیاسی در حال رشد مردم دوباره منقطع گردد. از این رو بار دیگر بستر و فرصت عمل برای توسعه سیاسی و یا دموکراسی در ایران از دست رفت. در واقع شکست نهضت ملی و انسداد فضای سیاسی، یاد آور تجربه شکست نهضت مشروطه بود. کودتای ۲۸ مرداد موجب شکل گیری فرهنگ سیاسی شد که حامل یأس، بدبینی، منفی بافی، توهم توطئه نسبت به بیگانگان و از جمله انگلستان بود. به نوعی از این تاریخ به بعد، فرهنگ سیاسی توهم توطئه هم در میان نخبگان سیاسی و هم در میان توده مردم شکل گرفت و تا همین امروز هم به بخش جدایی ناپذیر در فرهنگ سیاسی توده مردم ایران تبدیل شده است که خود مانعی در مسیر توسعه سیاسی محسوب می شود. در زمان محمدرضا شاه، تسلط دولت بر اقتصاد کشور فرهنگ قیومیت گرایی، زندگی در سایه دولت را باز تولید می کرد. هم چنین حکومت اجاره ای - رانتی با درآمدهای آسان می توانست مردم را به آسانی دور بزند و مشارکت مردم را با موضوع کند (فراستخواه، ۱۳۹۴: ۱۷۷-۱۷۶). البته در این دوره، توسعه اجتماعی - اقتصادی به واسطه درآمدهای روزافزون نفت عملی شد. میزان درآمد نفت در سال ۱۳۴۲، ۱۳۴۲، ۵۵۵ میلیون دلار بود در سال ۱۳۴۷ به ۹۵۸ میلیون دلار، در سال ۱۳۵۰ به ۱/۲ میلیارد دلار، در سال ۱۳۵۳ به ۵ میلیارد دلار و پس از چهار برابر شدن قیمت نفت در بازار جهانی، در سال ۱۳۵۵، به حدود ۲۰ میلیارد دلار رسید (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۵۵۲). در واقع اوج تمرکزگرایی و فقدان توسعه سیاسی پس از سال ۱۳۴۲ صورت گرفت. نقطه آغاز این دوره را باید مصادف با روی کار آمدن اسدالله علم در پست نخست وزیری و تثبیت قدرت سرکوب ساختاری دولت دانست. طی این سال ها، هر سه قوه مجریه، مقننه و قضاییه در عمل به ابزار قدرت بلامنازع و نامحدود شاه و بازوی اجرایی سلطنت بدل شدند. گاز یورو سکی با اشاره به عدم استقلال قوه مقننه می گوید: در مجلس قانون گذاری پس از اوایل دهه ۱۹۶۰ هیچ گونه اختیارات واقعی نداشتند (شیرودی، ۱۳۸۷: ۲۱-۲۰). در واقع

از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶، استبداد حکومت پهلوی دوم در اوج خود بود و بار دیگر تمرکز قدرت دولت باز تولید، فرد پرستی و فرهنگ سیاسی حذف و سرکوب و مخالفت با آزادی اندیشه تکرار گردید (سریع القلم، ۱۳۹۳: ۱۲۸).

ایران پس از انقلاب اسلامی

در اوائل پیروزی انقلاب، چند ماه پس از سقوط نظام سلطنتی، نخستین دوره انتخابات ریاست جمهوری و متعاقب آن دوره مجلس شورای اسلامی رقم خورد. این دوره انتخابات در شرایط کاملا انقلابی، رقابتی و با مشارکت گسترده اقشار مختلف برگزار شد (عبداللهی، راد، ۱۳۸۸: ۴۶). ایدئولوژی انقلاب اسلامی با تضعیف هویت های طبقاتی، قومی، محیطی و با تقویت هویت برتر اسلامی بر گسترش جامعه توده های مردم تأثیر فراوان گذاشت. به عبارت دیگر مشارکت توده ها در این دوران مبتنی بر علایق خاص، صنفی و گروهی نبود، بلکه در جهت مصالح کلی انقلاب اسلامی از بالا برانگیخته می شد. هر چند که در آغاز این دوره تمام توجه ها معطوف به جنگ تحمیلی عراق علیه ایران شد و به تبع، رشد جامعه مدنی و توسعه سیاسی مورد غفلت واقع گردید (Asayesh et al, ۲۰۱۱: ۲۲) هم چنین نوع مبارزه قدرت، شیوه بسیج سیاسی و ماهیت سیاست های اجتماعی در سال های اولیه انقلاب تا سال ۱۳۶۸ به استقرار حکومت پوپولیستی انجامیده که مهم ترین ویژگی آن مشارکت توده ای و بسیج سیاسی بود (بشیریه، ۱۳۹۲: ۳۴). به عبارت دیگر به اقتضای سال های اول انقلاب، تنش های داخلی و جنگ تحمیلی، شاهد رشد ایدئولوژی پوپولیستی و بسیج توده های جامعه هستیم. هم چنین در این دوره شاهد رشد آن جلوه ای از فرهنگ سیاسی هستیم که بر ویژگی هایی چون نخبه گرایی، پدر سالاری سیاسی، اطاعت و انضباط پذیری تاکید می نمود و باز شدن روزنه ها را برای فعالیت های خودجوش مدنی و دموکراتیک بشارت نمیداد.

بعد از وفات آیت الله خمینی، رهبری به دست آیت الله سید علی خامنه ای (رئیس جمهور وقت) سپرده شد که رهبر انقلاب شد. هاشمی رفسنجانی (که در آن زمان رئیس مجلس بود) به جای ایشان رئیس جمهور شد. این دو تن پیش از انقلاب در زمره علمای شیعی بلند مرتبه نبودند، بلکه در طول مبارزه انقلابی و در نتیجه پیوندهای نزدیکشان با آیت الله خمینی و تجربه ای که از ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۸ در زمینه مدیریت امور حکومتی اندوخته بودند به توانمندی و شهرت رسیدند. با برآمدن این دو تن، اصل بنیادین جمهوری اسلامی وارونه شد و به تعبیری روی سر خود قرار گرفت. آیت الله خمینی معتقد بود که صرف اسلامی بودن صلاحیت دولت را تضمین می کند. از این رو، اعتبار رهبری سیاسی به دانش مذهبی-اش بود. نظریه ولایت فقیه تصریح می کرد که مرجعیت مذهبی عالی باید صاحب اقتدار سیاسی عالی هم باشد و نه برعکس. آیت الله خامنه ای زیر فشار قرار گرفته بود تا پذیرفتن مقام ولایت فقیه و مرجعیت را برای توده های دین دار توجیه کند. آیت الله خامنه ای در زمان اضطراب و سردرگمی از میان صفوف علمای انقلابی انتخاب شده بود. آیت الله خمینی وارث بدون معارض خود، آیت الله منتظری را برکنار کرده بود و بدین ترتیب، فرصت کمی برای آماده کردن جانشین مانده بود. بنابراین، در هنگامه ای که نامزد آشکاری وجود نداشت، رهبری روحانی در واقع به انتخاب آیت الله خامنه ای رضایت داد. ایشان نیز به دلیل نحوه انتخاب شدنش و برای تحکیم اقتدارش، به علمای محافظه کاری تکیه کرد که از رهبری ایشان حمایت کرده بودند. در نتیجه، یک بلوک قدرت محافظه کار نیرومند شکل گرفت. (رضاپور، ۱۳۹۱: ۶۹).

انتصاب آیت الله خامنه ای و هاشمی رفسنجانی در مقام رهبران جدید، نشانه ای بود از درک و دریافتی نو از مفهوم دولت اسلامی، دولت اسلامی به روح ایدئولوژی اسلامی وفادار بود اما رهبران آن بیشتر سیاسی بودند تا مذهبی انتخاب رهبران تازه گویای آن بود که انقلاب می بایستی چنان باشد تا بتواند شور و شوق انقلابی را در ضمیر توده ها برانگیزد. اینک تنها معرفت به اسلام برای تضمین کارکرد درست دولت کافی نبود، پس انقلاب می بایست امر دولت سازی را جدی می گرفت. در واقع این نوعی گذار از اصولگرایی جنگی و دور شدن از نگرش ضد دولت اوایل انقلاب بود. در دوره جدید

بیش از اینکه در راهروهای قدرت با مجتهدان شیعه سروکار داشته باشیم به فعالان معممی برمی خوریم که اختیارات قانونی ایشان پررنگ تر بود. این مرحله نشانه استیلای ایدئولوژی بود که رهبران جدید در آن تفوق و صلاحیت داشتند. به قدرت رسیدن آیت الله خامنه‌ای و هاشمی رفسنجانی محصول اتحاد میان جناحهای محافظه کار رهبری انقلابی برای به حاشیه راندن جناح رادیکال بود، که با سیاست ایدئولوژیکی و اصولگرایی جنگی دهه ۱۳۶۰ پیوندی تنگاتنگ داشت. محافظه کاران و رادیکال ها هریک، یک جنبه از ایدئولوژی آیت الله خمینی را نمایندگی می کردند. محافظه کاران بعد اصولگرایی اسلامی را بازنمایی می کردند اما رادیکال ها نه فقط نماینده بعد چپ گرایانه ستیزه جوی آن ایدئولوژی بودند بلکه نماینده کلیت انقلاب بودند. با فوت آیت الله خمینی، راه اصولگرایان محافظه کار و چپ گرایان از هم جدا شد. محافظه کاران به خصوص روحانیان عظام از قبیل آیت الله محمد رضا مهدوی کنی یا محمد امامی کاشانی و سیاستمدارانی مانند حبیب الله عسگر اولادی، که به بازار نزدیک بود، پیوندهای نزدیکی با بازار داشتند و صاحبان منافی را نمایندگی می کردند که با نگرش اقتصادی جناح رادیکال در تقابل قرار داشتند. آیت الله خامنه ای زمانی به لحاظ ایدئولوژیکی به شریعتی نزدیک بود، و دیدگاه های ایشان در باب اقتصاد و جامعه با دیدگاه های جناح رادیکال سازگار بود. با وجود این، آیت الله خامنه ای از ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ در مقام رئیس جمهور می بایست با میرحسین موسوی از جناح رادیکال بر سر کنترل قوه مجریه رقابت می کرد. این رقابت موجب نزدیکی بیشتر آیت الله خامنه ای به هاشمی رفسنجانی و جناح محافظه کار شد. در این مسیر بود که آیت الله خامنه ای گزینه جناح محافظه کار شد برای مقام رهبری انقلاب و هاشمی رفسنجانی نماینده منصب ریاست جمهوری. اتحاد آنها روند سیاست گذاری را به سوی عملگرایی بیشتر در سیاست و در مدیریت اقتصاد حرکت داد. (اردستانی، ۱۳۸۷: ۶۹). نتیجه به قدرت رسیدن آیت الله خامنه‌ای، تمرکز قدرت در نهاد رهبری انقلاب و کارآمد کردن وظایف و عملکرد آن بود. آیت الله خمینی در ابتدا پیوندهای غیررسمی و شخصی خود را با رهبران مختلف انقلابی حفظ کرده بود و در ارائه عقاید و نظریات خود از روند تصمیم سازی پیروی نمی کرد. او صرفاً احکام را صادر می کرد، که پس از آن برای دولت الزام آور می شد. در حکومتی رهبر تازه اما تصمیم سازی در فرایندی که رویه ها و مشارکت نهادها و رهبران سیاسی گوناگون را شامل می شد، رسمیت یافت. با وجود این، تغییرات در نحوه کار نهاد رهبری انقلاب به ماهیت مناسبات آن با نهاد ریاست جمهوری بذل توجه نکرد. آیت الله خمینی اختیارات منحصر به فردی داشت که از موقعیت و جایگاه مذهبی والا تر و اقتدار فرهمند ایشان نشئت می گرفت. وانگهی، آیت الله خمینی به مدیریت خرد کشور علاقه نداشت و بیشتر به تعریف ایدئولوژی دولت و تعیین منش سیاسی آن دلبستگی نشان می داد. جایگاه مذهبی و فرهمندی او در بین مقامات جمهوری اسلامی با کسی قابل قیاس نبود. آیت الله خامنه‌ای از زمان شکل گیری حکومت جدید در آن حضور داشت و به امور حوزوی نمی پرداخت و دغدغه اش بیشتر مسائل مدیریتی و حکومتی بود و در محافل اداری، ایشان را به توجهش به جزئیات میشناختند. به همین دلیل نگاه ویژه اش به امور اجرایی قابل انتظار بود. در جمهوری اسلامی توزیع قدرت و مرزهای وظایف سیاسی و اجرایی همچنان و به رغم همه تلاش هایی که از طریق بازنگری در قانون اساسی سال ۱۳۶۸ برای عقلانی کردن حکمرانی انجام شده بود، خلط میشد. (کریمی نیا، ۱۳۹۰: ۲۲).

دوره هشت ساله ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۷-۱۳۷۶) یکی از مهمترین دوره های دولت سازی در ایران پس انقلابی بود، دوره ای که هم با تداوم مسیر گذشته انقلابی همراه است و هم با تغییر این مسیر، آن چنان که در طول این دوره تحولات جدید اقتصادی و اجتماعی و سیاسی، دولت و جامعه را به سمت و سوی تازه ای کشاند. در طول این دوره است که دلمشغولی نسبت به انقلاب و اصولگرایی جنگی، درحالی که انقلاب به مرحله اعتدال و میانه روی قدم می گذاشت، صحنه را به تدریج به دولت سازی واگذار کرد. پیگیری رشد اقتصادی و ثبات و رفاه با دلمشغولی نسبت به ایدئولوژی، زهد پیشگی، خودکفایی، صدور انقلاب و جنگ با امپریالیسم برابری می کرد. این جمهوری اسلامی دوم همچنان مهر مشخص ایدئولوژی انقلاب را بر جبین داشت اما اهداف توسعه گرا هم در شکل دهی آن مؤثر بودند. دولت سازی در دوره هاشمی رفسنجانی نه فقط زیر تأثیر ارزشهای ایدئولوژیکی انقلاب قرار داشت بلکه از وفاداری آن به

ایدئولوژی اسلامی تأثیر می پذیرفت. انقلاب حجم دولت ایران را بزرگ تر کرده بود. دولت بخش بزرگ تری از اقتصاد و جامعه را در کنترل خود داشت و بر وجوه مختلف زندگی عمومی و شخصی نظارت می کرد. اما دولت انقلابی "لویاتان لنگ" بود، چراکه به رغم بزرگی خود، از لحاظ تحقق بخشیدن به مطالبات اجتماعی و اقتصادی موفقیت ناچیزی داشت. در دوره هاشمی رفسنجانی تلاش شد تا ظرفیت دولت برای اجرای کارها افزایش یابد و فعالیت های بیشتر را با کارآمدی بالاتر انجام دهد. دولت حالا توسعه را بخشی از اختیار ایدئولوژیکی خود تلقی می کرد.

چرخش به سوی توسعه گرایی بر دغدغه دولت سازی استوار بود که با دغدغه هایی که شاخص دولت پهلوی بود مشابهت های مشخصی داشت. معنای سخن ما این نیست که مثلاً دهه ۱۳۵۰ الهام بخش و چراغ راه دولت هاشمی رفسنجانی بود یا این دولت سیاست های شاه را قبول داشت، بلکه بسیاری از مدیران بوروکرات دیوان سالار، درحالی که می کوشیدند به موضوعات اجتماعی و اقتصادی توجه کنند، نیم نگاهی هم به جزئیات برنامه ریزی و تصمیم سازی دوره پهلوی داشتند. اما هدف و فرایند توسعه به ناچار جمهوری اسلامی را به سیاست هایی بازگرداند که انقلاب ۱۳۵۷ یا آنها را طرد یا دست کم متوقف کرده بود. تعداد زیادی از طرح های توسعه دوره پهلوی در خصوص توسعه صنعتی، انرژی، شهرسازی و سرمایه گذاری در زیرساخت ها بازنگری و در نهایت اجرا شدند اما مهم تر از این، بسیاری از روندهای کاری مدیریتی و آموزه های برنامه ریزی مانند برنامه ریزی اقتصادی پنج ساله دوباره فعال شدند. انعکاس توسعه گرایی عصر پهلوی در شکل دادن به دولت سازی در طول دو دوره ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی و همچنین، شیوه خاص او باعث شد تا حجم کثیری از ایرانیان به شوخی به او لقب "اکبر شاه" بدهند (ضیایی، ۱۳۹۲: ۱۲۶).

هدف توسعه با برنامه های بازسازی بعد از جنگ و آمال سازندگی کشور (که انقلاب پیشتر با رد دستور کار توسعه گرای شاه وعده اش را می داد) گره خورده بود. دستیابی به هدف اول به پیام انقلاب اعتبار می بخشید. هدف از چرخش به سوی توسعه این بود که به مطالبات اجتماعی و اقتصادی توجه شود اما باز تفسیر معنای انقلاب و وعده های آن نیز مدنظر بود. اینکه انقلاب به پیشرفت واقعی دست می یافت، اینکه هدف انقلاب همین بود و نه جنگ طبقاتی یا اسلامی شدن جامعه. دولت توسعه گرای اسلامی هرچند شاید در ظاهر امر ناجور و بی تناسب به نظر برسد اما در دوره ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی موتور محرک بود. در انتخابات سال ۱۳۷۶، خاتمی در کارزار انتخاباتی خود وعده داد به این مطالبات توجه کند و با این کار میان اصلاح طلبان درون رژیم که به مبانی ایدئولوژیک آن متعهد بودند و گروه بزرگ تر حامیان اصلاحات پل ارتباطی برقرار کرد. آرمان او یعنی استقرار جامعه مدنی اسلامی به خوبی بیانگر این هدف است. اگر او موفق می شد، می توانست جمهوری اسلامی را متحول کند و، در عین حال، دولت کنترل فرایند تغییر را در دست خود داشته باشد. در غیر این صورت او میان اصلاح طلبان در داخل حلقه ایدئولوژیکی جمهوری اسلامی و اصلاح طلبان در کل جامعه شکاف ایجاد می کرد. بنابراین، انتخابات ۱۳۷۶ سیاست ایران را به فراسوی بحث بر سر عملگرایی و وعده اصلاحات اسلامی می کشاند. اینکه مردم قادر بودند در برابر فشار سیاست دین سالارانه در ایران به نامزد اصلاحات رأی دهند و اینکه نتایج انتخابات دست نخورده ماند، به ضرب آهنگ درخواست برای تغییر شتاب بخشید و ریاست جمهوری و انتخابات تبدیل به عناصر اصلی بحث شدند. این امر به وقوع "بهار پراگ زودگذر در ایران انجامید که در طول مدت آن روابط ایران با جهان خارج به نحو چشمگیری بهتر شد. موضوعی که به همین اندازه مهم شمرده شد افزایش آزادی مطبوعات و آسان گیری های معینی در زمینه نظارت بر رفتار اجتماعی بود که انگیزه تازه ای به مطالبات برای تغییر بخشید (محتممی، ۱۳۹۴: ۸۵).

برنامه اصلاحات خاتمی در درجه اول با تغییر فرهنگی و سیاسی تطبیق داده شده بود و کمتر با موضوعات اقتصادی همساز بود. در دوره هاشمی رفسنجانی اقتصاد محور اصلی مجادلات بر سر اصلاحات بود و ادامه مشکلات اقتصادی که با کاهش بهای نفت در سال ۱۳۷۶ بحرانی شده بود علت اصلی نارضایتی عمومی از دولت هاشمی رفسنجانی بود. گشایش فضای سیاسی در سال ۱۳۷۶ موجب افزایش علاقه به اصلاحات اقتصادی شد. امکانی برای دولت فراهم شده

بود تا این هدف را کارآمدتر از دولت هاشمی رفسنجانی دنبال کند. توجه نکردن به توسعه اقتصادی ناشی از اشتباه محاسباتی بود و تعداد زیادی از کسانی که به خاتمی رأی داده بودند، امیدوار بودند ایشان شرایط اقتصادی را بهبود بخشد. ارائه نشدن یک طرح اقتصادی روشن از طرف دولت جدید کار جنبش اصلاحات را برای تحکیم سلطه خود برائتلافی که خاتمی را به قدرت رسانده بود و نیز گسترش دامنه دسترسی خود به طبقات پایین را سخت دشوار ساخت. وانگهی، ناکامی جنبش اصلاحات در برقراری ارتباط میان مطالباتش برای تغییرات سیاسی با موضوعات مربوط به معیشت روزمره مردم، کار رهبری محافظه کار را برای ایستادگی در برابر فشار برای تغییر آسان تر کرد.

به طور کلی، در خصوص جنبش دوم خرداد ۱۳۷۶ هـ ش تحلیل ها و تفسیرهای فراوان و مختلفی از سوی جامعه شناسان و نظریه پردازان ارائه شده و دیدگاههای مختلفی از آن بیان گردیده است. برخی آن را زمین لرزه سیاسی تلقی کرده اند و برخی دیگر انقلاب در انقلاب و نظایر آن؛ اما آنچه مسلم است، واقعه دوم خرداد، مهمترین حادثه پس از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ هـ ش بود. دوم خرداد تجلی اراده عمومی مردم و یکی از نقطه های متعالی در آزمون دموکراسی و دموکراتیزاسیون در ایران است. بنابراین، جنبش دموکراسی خواهی دوم خرداد، مرحله دوم تحولات کلان اجتماعی و سیاسی جامعه ایران پس از بروز انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ است. در دوره احمدی نژاد، با روی کار آمدن نسل جدیدی از نخبگان حاکم با افزایش انسجام ساختاری و ایدئولوژیک نخبگان حاکم رو به رو هستیم. این دوران با جابه جایی وسیع نخبگان حاکم و تغییر ساختارهای دولتی و اجتماعی همراه بود. دوره پنجم که با شکل گیری دولتی اعتدالی - اصلاحی در سال ۹۲ آغاز شد، بار دیگر شاهد زمینه های لازم برای گذار به دموکراسی در ایران هستیم. نخبگان جدید در این دوره با اتکای به پایگاه اجتماعی توده ای و ارزشهای سنت اسلامی با جابه جایی وسیع بخش کثیری از نخبگان حکومتی در عرصه های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در کلیه ساختارهای دولتی، از عملکرد گذشته انقلاب به وضوح انتقاد کردند. نخبگان جدید حاکم، طبقه متوسط و تکنوکرات های حکومتی را عامل دور شدن جامعه از ارزشهای اسلامی می دانستند و با کنترل جامعه مدنی و تغییر مدیران تکنوکرات به گسترش مبانی ایدئولوژیک اندیشه خود در جامعه اقدام نمودند. کنترل سازمانهای غیر دولتی و مردم نهاد، عدم اجازه به انتشار روزنامه توسط احزاب مستقل، عدم اعتقاد به وجود حزب در کشور، تغییر وسیع مدیران میانی و تکنوکرات ها در عرصه اداری، انحلال سازمان مدیریت و تخریب بدنه کارشناسی برنامه و بودجه کشور، انحلال شوراهای بالادستی نظیر شورای پول و بازنشستگی بعضی از استادان دانشگاه ها، بخشی از برنامه های نخبگان جدید در کنترل جامعه مدنی و تکنوکرات ها از سال ۱۳۸۴ شمسی به بعد بود. نخبگان حاکم جدید مایه های عمیق بنیادگرایی، رمانتیسم و پوپولیسم را با تکیه بر نفت و خرده بورژوازی در خود داشتند. این گروه به احیای گفتمان سنت محور و ضدیت با مدرنیته و غرب پرداخته و نگرشی پست توسعه ای مبنی بر پایان توسعه دارند. پایه این جنبش ضد مدرنیته، اقشار فقیر و مردم آسیب دیده و حاشیه نشین شهر و روستایی و خرده بورژوازی هستند که سیاست های گذشته اقتصادی - اجتماعی و سیاسی آنها را سرخورده کرده است (موثقی، ۱۳۸۵: ۳۵۰-۳۴۹). در چنین فضایی که با حمایت پوپولیسم و توده ها شکل گرفت و نخبگان حاکم بر دولت های نهم و دهم طی سال های ۱۲-۱۳۸۴ از همبستگی ساختاری و ارزشی بالایی در مخالفت با گذار برخوردار بودند، می توان از امتناع گذار به دموکراسی سخن گفت.

پس از روی کار آمدن دولت یازدهم و تاکید بر اعتدال گرایی در اداره کشور در سال ۱۳۹۲ شمسی، گسست دیگری را میان نخبگان حاکم از حیث گذار به دموکراسی در ایران شاهد هستیم. در دوره پنجم، پاره ای از نخبگان حاکم هم چنان به حقوق مردم و نقش جامعه مدنی در روند توسعه بی اعتقادند و بر تداوم سنت گرایی در اداره کشور تاکید می کنند. این در حالیست که نخبگان حاکم بر دولت و حامیان اصلاحی آن بر اهمیت نقش جامعه مدنی در ایجاد توسعه ای متوازن اصرار می ورزند. بر همین اساس حل مناقشات هسته ای و کاهش تحریم ها، تنش زدایی در روابط بین الملل و بهبود شرایط کسب و کار و زندگی مردم در صدر برنامه های دولت قرار گرفت. بر اساس چارچوب نظری مقاله، نخبگان

حاکم از حیث ساختاری از انسجام حداکثری برای مخالفت با گذار به دموکراسی برخوردار نیستند. نمونه ای از این شکاف ساختاری را در انتخابات مجلس دهم شاهد بودیم که به رغم تدارک همه جانبه پاره‌ای از نخبگان در ممانعت از شکل گیری مجلسی معتدل، نتیجه لازم به دست نیامد و با همگرایی پاره ای از سنت گرایان اسلامی و اصلاح طلبان، انتظار می رود که میدان سیاسی ایران بیش از پیش به سوی زیستی متعادل در بستری از حفظ امنیت و حقوق اقتصادی و شهروندی حرکت نماید. اکنون با توجه به همراهی میدان اجتماعی ایران با نخبگان حاکم جدید این سوال مطرح می شود که در نهایت این نخبگان می توانند شرایط را برای گذار موفقیت آمیز به دموکراسی فراهم کنند؟ به نظر می رسد وضعیت دوره اخیر از حیث انسجام ساختاری و ارزشی نخبگان، شرایط مناسب تری را برای گذار به دموکراسی فراهم کرده است؛ اما با نگاهی به تجربه چهار دهه سیاست ورزی در ایران موانع عمده ای وجود دارد که اگر تلاشی در جهت رفع این موانع صورت نگیرد، بار دیگر شاهد هماهنگی و انسجام نخبگان حاکم در مخالفت با گذار به دموکراسی خواهیم بود. از سوی عملکرد نخبگان حاکم و از سوی دیگر ویژگی های جامعه ایرانی در نیرومند ساختن این موانع مؤثر بوده اند.

نتیجه گیری

در اصل سوم قانون اساسی، بالا بردن سطح آگاهی های عمومی در همه زمینه ها، آموزش و پرورش، تسهیل و تعمیم آموزش عالی از جمله وظایفی است که بر عهده دولت جمهوری اسلامی محول شده است. به علاوه، قانون گذار اساسی توجه ویژه ای به ارتقای سطح عمومی مشارکت شهروندان داشته است. با دقت در نظرات نمایندگان آن مجلس، که برخاسته از آمال عمومی بود، در دو سال اول استقرار نظام، ابزار و وسایل ارتقای کیفی سطح مشارکت همانند مطبوعات و رسانه های گروهی، رادیو و تلویزیون یا طرق مختلف برگزاری جلسات سخنرانی و پرسش و پاسخ، مناظره و ... مورد استفاده غالب گروه ها و احزاب و صاحبان فکر و برنامه و منتقدین و مخالفان قرار گرفت. با شروع انقلاب فرهنگی و تعطیلی دانشگاه ها و مهتر از آن، با شروع مبارزه مسلحانه برخی از گروه های مخالف (منافقین و معاندین) علیه نظام و با شروع و تداوم جنگ تحمیلی هشت ساله، ابزار مذکور از کار افتاده و تعطیل شد. اگر رادیو و تلویزیون یا برخی از نشریات بکار خود ادامه میدادند صرفاً در چهار چوب خاصی مجاز به فعالیت بودند و در خارج از آن چهار چوب، سانسور شدید اعمال شده، انجام تکلیف بالا بردن سطح آگاهی های عمومی و تسهیل و تعمیم آموزش عالی و ... متوقف شد. اما با خاتمه دوران جنگ و دفاع مقدس و در دوران سازندگی، با وجود تعطیل بودن غالب زمینه های بالا بردن سطح آگاهی ها و ترویج و تسهیل و تعمیم آموزش عالی به نحو مطلوبی از سر گرفته شد و دولتهای سازندگی در طول هشت سال زمامداری فارغ التحصیلان زیادی در رشته های مختلف علمی تربیت کردند یا زمینه تربیت آن را فراهم کردند. هر چند برخی از منتقدین، به امتیازها و بعضاً تبعیض های برخورداری از این آموزشها و امکانات تحصیلی حملات شدیدی کرده اند، اما بطور کلی، می توان گفت آنچه در این سالها از لحاظ تربیت علمی و آموزش عالی افراد مختلف انجام شد نمونه عالی تعلیم و تربیت نیروی انسانی بوده و توسعه دانشگاه ها بصورت کمی در اکثر شهرهای کوچک و بزرگ کشور مشهود است. در مورد این توسعه، دو نکته را نباید ناگفته بگذاریم. اول اینکه با وجود عمق بخشیدن به آگاهی های عمومی از طریق ترویج و توسعه آموزش عالی، به سبب اینکه وسعت مشارکت ناچیز بوده، دموکراسی پیشرفت نکرده است. اول باید به وسعت دموکراسی توجه می شد و سپس برای ارتقای کیفی این وسعت اقدام می شد. افرادی باید باشند که در پای صندوقهای رأی گیری یا در جلسات سخنرانی یا اجتماعات و ... حاضر شوند و پس از آن باید سنجید و اندیشید که عمق مشارکت آنان چگونه است. نکته دوم اینکه با وجود بی توجهی و بی مهری به کمیت مشارکت کنندگان، توسعه آموزش عالی باعث شد که نیروی بالقوه ای در جامعه به صورت پتانسیل آگاهی های عمومی ایجاد و در فرصت پیش آمده در انتخابات دوره هفتم ریاست جمهوری رها و بعنوان جنبش شناسایی گردد. به جرأت میتوان ادعا کرد اگر توجه به توسعه آموزش، در سطوح آموزش و پرورش و متوسطه و آموزش عالی نمیشد، در سال ۷۶ جنبشی به نام جنبش جامعه مدنی شکل نمیگرفت. انصافاً نقش دوران سازندگی از این جهت، چشمگیر بوده و قابل انکار یا تردید نیست. در دوره های بعدی

نیز دولت‌های مختلف در تلاش برای گسترش مولفه‌های دموکراسی بوده اند. با این حال، تعیین قلمرو دموکراسی در جمهوری اسلامی با توجه به دو شاخص عمده میسر است. ایندو عبارتند از: ۱- نهادهای نظارتی حاکم ۲- میزان تأثیر مشارکت. یعنی، یکی نهادهایی که جریان کلی امور را در نهایت باید به سود مردم هدایت نمایند و منافع و مصالح کلی جامعه و مردم یا دست کم، مصالح و منافع اکثریت هر چه بیشتر شهروندان را رعایت و تامین کنند و دیگری، تأثیر و اندازه مشارکت مردم در تصمیم‌گیریهای مستقیم یا غیر مستقیم. بدین معنا که نقش و اثرگذاری مشارکت مردم و اهمیت موضوعات و مسائل مختلف که در آن از مردم نظرخواهی و رای‌گیری شده معین شود.

منابع

۱. استوار، مجید (۱۳۹۶). گذار به دموکراسی در ایران با تأکید بر نقش نخبگان. دولت‌پژوهی، ۳(۱۱).
۲. افتخاری، علی اصغر (۱۳۸۰). درآمدی بر خطوط قرمز رقابت‌های سیاسی. تهران: مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری و نشر فرهنگ گفتمان.
۳. بشیریه، حسین (۱۳۸۴). گذار به دموکراسی. تهران: نگاه معاصر، چاپ دوم.
۴. بشیریه، حسین (۱۳۹۴). گذار به دموکراسی، نگاه معاصر. تهران: نگاه معاصر، چاپ پنجم.
۵. بشیریه، حسین (۱۳۸۵). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر نگاه معاصر.
۶. پدرام، عبدالرحیم؛ جلالی‌وند، عباس (۱۳۹۰). آشنایی با آینده‌پژوهی (مجموعه کتابچه‌های آموزشی آینده‌پژوهی). تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری و دفاعی، ج ۷.
۷. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۱). مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۸. صادیکی، لاری (۱۳۸۰). دموکراسی و جامعه مدنی در خاورمیانه. ترجمه محمدتقی دلفروز. تهران: روزنامه سلام.
۹. فریدمن، میلتن؛ فریدمن، رز (۱۳۶۷). آزادی انتخاب. ترجمه حسین حکیم‌زاده جهرمی. تهران: انتشارات پارسی.
۱۰. قاسمی، علی اصغر (۱۳۹۰). جهانی‌شدن جنبش‌های اجتماعی و دموکراسی در ایران. پژوهش سیاست نظری، شماره ۱۰.
۱۱. قاضی مرادی، حسن (۱۳۹۷). گذارهای دموکراسی. تهران: نشر اختران.
۱۲. لپیست، سیمون مارتین (۱۳۸۱). دائرةالمعارف دموکراسی. ترجمه کامران آقاخانی و نورالله مرادی. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
۱۳. موسوی‌نیا، سید رضا (۱۳۹۶). روش پژوهش آسان در علوم انسانی. تهران: نشر مخاطب.
۱۴. هانتینگتون، ساموئل (۱۳۸۲). موج سوم دموکراسی در پایان سده بیستم. ترجمه احمد شهسا. تهران: نشر روزنه، چاپ سوم.

15. Anderson, J. & Aslaksen, S. (2013). Oil and political Surval. Journal of Develomat, No.100.
16. Fild, L., Higley, J. & Burton, G. (1990). A New Elite Framework for Political Sociology. Revue Europeene des science Sociales, Vol.28, P.149-182.
17. Inglehart, R. & Welzel, Ch. (2005). Modernization cultural change and and Democracy: The Human Development Sequence. Cambridge United Kingdom: University Press.
18. Kamrava, M. & More, F. (1998). Civill Society & Democratizing in comparative: Lation America & the Middle East. Third World Quarterly, Vol.19, No.5.
19. Strauss, A.L. & Corbin, J.M. (1994). Basics of qualitative research, techniques and procedures for developing grounded theory. (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Press.